

РЕЦЕНЗІЯ
офіційного рецензента на дисертацію
Безлюдної Ірини Вікторівни
"Особливості повсякденного життя дітей-сиріт УРСР
(друга половина 1940-х – перша половина 1950-х рр.)",
подану на здобуття ступеня доктора філософії
за спеціальністю 032 "Історія та археологія"

Актуальність теми дослідження

Запропонована соціологами для характеристики сучасного стану України категорія "кризове суспільство" є досить тривожним симптомом та свідченням того, що розгортання руйнівних процесів у соціумі спостерігається у великому масштабі, деформуючи усю систему. За такого збою соціального порядку відбувається потрясіння усіх підвалин сталого розвитку, з інтеграцією у його модель невизначеності й турбулентності. Сутнісною ознакою суспільного життя став розтягнутий у часі шок, який супроводиться постійними кризами. Перебування у стресовому стані спричиняє помітну активізацію соціальних конфліктів та проявів агресії. Кризові явища стають повсякденною реальністю й охоплюють всі сфери життєдіяльності людей, всю сукупність соціальних відносин. Найбільш негативний вплив вони справляють на повсякденне життя незахищених громадян, дітей-сиріт і безпритульних.

Очевидно, що в умовах російсько-української війни в країні значно збільшилася кількість соціальних сиріт та різко зріс рівень дитячої безпритульності. Аналіз причин і наслідків сирітства, бездоглядності та безпритульності свідчить про те, що вони нерозривно пов'язані з економічним, соціальним політичним та гуманітарним становищем країни. Бездоглядність та безпритульність деформують соціальне середовище, посилюють соціальну напругу в суспільстві, сприяють загостренню негативних соціальних явищ, як бродяжництво та жебракування, руйнують фізичне, духовне й психічне здоров'я дітей, знижують їх життєву і громадську активність.

Вирішення проблеми дитячої безпритульності в Україні є головним обов'язком держави. Але державна система соціального захисту, яка трансформується в нових умовах, поки що не є настільки гнучкою, щоб своєчасно і адекватно реагувати на

існуючі негативні соціальні прояви. Основними напрямками відповідної соціальної політики має стати реформування системи нормативно-правового забезпечення та значне підвищення рівня правової освіти та правового виховання дітей, що стане запорукою позитивних зрушень у цій сфері у найближчому майбутньому. В контексті пошуку шляхів оптимізації системи соціального захисту та подолання сучасної дитячої безпритульності, актуальність представлено дослідження не викликає сумнівів. Репрезентація умов повсякденного життя дітей-сиріт і безпритульних у повоєнний період (друга половина 1940-х – перша половина 1950-х рр. XX ст.) орієнтована на розуміння історичних основ та еволюції системи соціальної опіки в Україні та усвідомлення важливості осмислення впливу попередніх соціальних практик на наявну систему виховання дітей, які втратили батьків або були розлучені з ними внаслідок війни.

Поширення безпритульності як суспільної проблеми в нашій країні викликає необхідність розробки та впровадження алгоритмів подолання цього негативного явища. Дослідження історичного досвіду може стати потужним підґрунтям для формування сучасної політики захисту прав дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, визначення ефективних стратегій соціального забезпечення та уникнення помилок, допущених у радянському минулому. Вивчення повсякденного життя дітей-сиріт в УРСР дозволяє глибше зрозуміти соціальні аспекти функціонування радянської системи, проаналізувати (не)успішні практики соціальної інтеграції та підвищення рівня життєстійкості безпритульних. Висновки та результати роботи можуть бути використані для розробки сучасних соціальних програм, спрямованих на підтримку дітей постраждалих від війни та їх інтеграцію в українське суспільство.

Наукова новизна та обґрунтованість результатів дослідження

Розгляд явища дитячої безпритульності як суспільної проблеми та всебічний аналіз повсякденного життя дітей-сиріт у спеціалізованих дитячих установах має певний рівень новизни та відповідає сучасним міждисциплінарним трендам соціогуманітаристики. Висвітлення безпритульності як деструктивного соціального феномену наочно демонструє недосконалість системи захисту прав дитини в УРСР та

засвідчує обґрунтованість результатів дослідження. Застосування методології візуальної історії та мікроісторії дозволяє оприлюднити локальні сюжети із життя дітей-сиріт та реконструювати загальну соціо-історичну динаміку крізь призму мікроісторичних подій. До дисертаційного дослідження вперше залучено фотоматеріали, на яких зображено побут вихованців дитячих будинків. Це суттєво доповнює та розширює розуміння текстових документів, виокремлює контексти, які сприяють візуалізації конкретних умов проживання та навчання сиріт.

Структура і зміст дисертації

Структура дисертації І.Безлюдної є логічною, послідовною, побудованою за проблемно-хронологічним принципом. Вона складається з анотації; списку опублікованих наукових праць авторки; вступу із обґрунтуванням актуальності теми, формулюванням мети і завдань, об'єкта і предмета дослідження, хронологічних рамок і методології праці, визначенням наукової новизни, практичного значення й апробації результатів дослідження; 4 розділів (11 підрозділів); висновків; списку джерел та літератури, додатків.

У вступі дисертантка слушно зазначає, що в умовах масштабного вторгнення Росії в Україну проблема дітей-сиріт набула небаченої актуальності. Країна-агресор цілеспрямовано знищує цивільне населення, житлові об'єкти та критичну інфраструктуру, що призводить до значних втрат серед мирного населення. В результаті, багато дітей залишаються сиротами через загибель батьків під час обстрілів та бомбардувань. Очевидно, що дослідження історичного досвіду повсякденного життя дітей-сиріт в УРСР стає особливо важливим для розробки сучасних стратегій підтримки, реабілітації та інтеграції дітей, які втратили батьків через військові дії.

У першому розділі "Історіографія, джерельна база та теоретико-методологічні засади дослідження" І.Безлюдна проаналізувала рівень вивчення досліджуваної проблеми. Подаючи детальну історіографію питання повсякденного життя дітей-сиріт і безпритульних повоєнного періоду, авторка констатує, що у радянський період інформація подавалася фрагментарно; у працях радянських науковців домінувала певна поверховість у дослідженні означеного кола проблем і підміна наукових

висновків ідеологічними. Проблеми безпритульних дітей, а також повсякденне життя вихованців дитячих будинків репрезентувалися у загальних працях невеликими сюжетами, які слугували лише доповненням до основного предмета дослідження. Характеризуючи праці сучасних українських науковців, дисертантка зазначає, що дослідження 1990-х рр. переважно були спрямовані на переосмислення подій минулого. Цьому сприяли і залучення нових методологічних підходів, і осмислення розсекречених архівних документів радянського періоду. З початку ж 2000-х рр. українські історики починають активно студіювати соціальну та гендерну історію, історію дитинства, повсякденне життя різних верств населення із застосуванням міждисциплінарної методології соціогуманітаристики.

Джерельна база дисертації представлена масивом архівних документів центральних та регіональних архівів, матеріалами опублікованих джерел, періодичними виданнями, спогадами, фотоматеріалами, і є репрезентативною для виконання поставлених завдань. Наукові підходи та сукупність методів дослідження, застосовані дисертанткою, дозволяють проаналізувати події досліджуваного періоду всебічно і об'єктивно.

У другому розділі "Безпритульні діти в умовах життя на вулиці" висвітлені причини масового дитячого сирітства, способи виживання безпритульних дітей, а також дії влади щодо подолання дитячої безпритульності і бездоглядності. Приділяючи особливу увагу з'ясуванню причин сирітства і безпритульності у досліджуваній період, І.Безлюдна наголошує, що окрім війни і окупації території України, були і інші, не менш вагомими причини дитячого сирітства і безпритульності, зокрема, голод 1946–1947 рр. та повоснні репресії. Значну увагу в розділі приділено діяльності влади щодо поліпшення ситуації з масовою дитячою безпритульністю, зокрема масовим рейдам за участю працівників міліції, представників комсомольських організацій і громадськості, які регулярно проводилися у великих містах республіки. Крім того, висвітлено умови, в яких перебували діти в дитячих кімнатах міліції або приймальниках-розподільниках НКВС перед подальшим влаштуванням до дитячих будинків, на патронат або працевлаштування.

У третьому розділі дисертації "Умови перебування дітей-сиріт у дитячих будинках" досліджено побутові умови, медичне забезпечення та повсякденне життя

вихованців дитячих будинків. Авторка слушно зазначає, що матеріальне забезпечення сиріт державою залишалось недостатнім впродовж усього досліджуваного періоду, а хронічний дефіцит житлової площі спричиняв критичну скученість дітей, що сприяло розповсюдженню захворювань та навіть призводило до епідемій серед вихованців. Постачання медикаментів було на неприпустимо низькому рівні, а фактична відсутність лікарів, які зазвичай працювали у дитбудинках за сумісництвом, ще погіршувала і без того важку ситуацію.

Четвертий розділ "Патронат та подальше влаштування безбатченків у самостійному житті" присвячено умовам перебування сиріт на різних видах патронату, а також влаштуванню їх на самостійне життя у "зовнішньому" світі по досягненні ними відповідного віку. У розділі детально розглянуто обидва види патронату – колгоспний і сімейний. Авторка наголошує, що патронатна форма влаштування, хоч і посприяла розвантаженню дитячих будинків у перші повоєнні роки, втім виявилася не найкращою ідеєю для влаштування і виховання дітей через неналежні умови їх утримання і виховання.

У висновках зазначено, що повоєнний період став важким випробуванням для дітей-сиріт, а для держави величезна кількість безпритульних дітей виявилася серйозною соціально-культурною проблемою. Успішне вирішення цієї проблеми могло б слугувати показником ефективності радянської системи на міжнародному рівні. Проте, влада, намагаючись її розв'язати шляхом простого вилучення дітей з вулиць, не враховувала негативний потенціал багатьох факторів, які впливали на успішність цього завдання. Зокрема, не були достатньо проаналізовані причини, які змушували дітей залишатися або згодом повертатися до життя на вулиці.

Повнота наукових положень дослідження в дисертації та публікаціях

За тематикою дисертаційного дослідження І.Безлюдна опублікувала дев'ять наукових статей у фахових виданнях України. Результати її дослідження були представлені у трьох виступах на конференціях і круглих столах. Тематичний та аналітичний контекст цих публікацій свідчить про достатній рівень представлення результатів і їх апробації науковій спільноті.

Практичне значення наукових результатів дисертації

Практична цінність результатів дослідження полягає у можливості їх використання в процесі реформування соціальної сфери, реорганізації системи нормативно-правового забезпечення незахищених верств населення, підвищення рівня правової освіти та правового виховання підрастаючого покоління. Вивчення минулих соціальних стратегій може істотно допомогти у вдосконаленні сучасних підходів до виховання та підтримки дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування. Результати роботи орієнтовані на активізацію подальшого студіювання проблеми феноменології дитинства в контексті осмислення особливостей розвитку українського суспільства в минулому, на сучасному етапі та у перспективі.

Відомості про дотримання академічної доброчесності

Ознайомившись із науковими публікаціями та дисертацією І.Безлюдної, слід визначити відсутність порушень академічної доброчесності.

Зауваження до дисертації

Відзначаючи належний науковий рівень дисертаційного дослідження І.Безлюдної, слід водночас висловити низку зауважень:

1. Варто було б більше уваги звернути на висвітлення регіональних відмінностей між умовами повсякденного життя дітей-сиріт у різних частинах республіки. Застосування методологічного інструментарію регіональної історії сприяло б більш ґрунтовному та систематизованому аналізу історіографії проблеми та допомогло виокремити фактори, які безпосередньо впливали на соціальну динаміку в різних регіонах. Регіональний підхід обумовив би більш конкретизовані висновки щодо локального зрізу історіографії, ефективності реалізації на місцях радянських практик боротьби з дитячою безпритульністю та оптимальності поєднання державних та громадських форм подолання дитячої безпритульності в розрізі окремих територій.

2. Для посилення тематико-типологічної деталізації висновків доречним є залучення документальних матеріалів значно більшої кількості регіональних архівів, хоча б тих, де знаходилися тогочасні урбаністичні центри. Їх аналіз дозволив би дослідити соціальні виміри урбанізаційних процесів в УРСР у другій половині 40-х –

першій половині 50-х рр. ХХ ст., які є відправною домінантою для розуміння повсякденних смислів, а також чітко охарактеризувати позитивні та негативні тенденції у соціальній політиці регіональних, міських та сільських осередків. Врахування міської специфіки, яка справляла суттєвий вплив на зменшення/посилення дитячої безпритульності, забезпечило б більш детальний розгляд освітньо-виховних ініціатив, спрямованих на морально-психологічну адаптацію дітей в різних регіонах.

3. В теоретико-методологічному підрозділі не зайвою була б систематизація різноманітних підходів, які застосовуються сучасною соціогуманітаристикою у дослідженні феномена дитячої безпритульності. Акцентувати увагу можна було на наступних вимірах: економічному (розгляд явища безпритульності як проблеми нерозвиненої економіки держави); культурологічному (тлумачення безпритульності як процесу і результату рівня розвитку суспільства і безпритульної дитини); соціокультурному (осмислення соціальності особистості безпритульної дитини); етнокультурному (аналіз менталітету народу в контексті його поглядів і ставлення до безпритульних дітей); демографічному (вивчення динаміки чисельності дитячого населення на стані проблеми безпритульності); історичному (дослідження історичних чинників та причин виникнення та подолання дитячої безпритульності в часи конфліктів та катастроф); педагогічному (розгляд умов, шляхів, засобів і методів формування особистості дитини, що опинилася в асоціальному середовищі). Всі ці підходи у своєму поєднанні та взаємодії комплексно репрезентують проблему безпритульності як соціокультурного феномену, що неодноразово виникала в кризові для України періоди (наприкінці 20-х, 40-х, 90-х рр. ХХ ст.) та значно активізувалася у сучасних реаліях російсько-української війни. Застосування їх у дисертації (хоча б одного-двох підходів) сприяло б підвищенню теоретико-методологічного рівня проведеного дослідження та акцентуванню уваги на аналізі різних компонентів соціального захисту дітей-сиріт – нормативному, когнітивному, інституційному, процесуальному та рефлексивному. Сподіваємося, що у подальших дослідженнях дисертантка приділить більше уваги теоретико-методологічній складовій висвітлення проблеми.

Висловлені зауваження та рекомендації щодо перспектив подальших досліджень не впливають на загальну високу оцінку одержаних наукових результатів.

Висновок щодо відповідності дисертації нормам

Дисертація І.Безлюдної на тему "Особливості повсякденного життя дітей-сиріт УРСР (друга половина 1940-х – перша половина 1950-х рр.)", подана на здобуття ступеня доктора філософії за спеціальністю 032 "Історія та археологія", є завершеним оригінальним дослідженням, в якому здійснений розгляд явища дитячої безпритульності як суспільної проблеми, висвітлені актуальні питання соціального захисту дітей-сиріт, репрезентовані стратегії подолання дитячої безпритульності у повоєнний час. Отримані наукові результати сприяють удосконаленню рівня сучасних наукових знань щодо соціальної історії та формування векторів повоєнної соціальної політики в Україні. Рецензована дисертація характеризується належним рівнем наукової новизни, актуальністю, практичною значимістю та відповідає вимогам Наказу МОН України № 40 від 12.01.2017 р. "Про затвердження Вимог до оформлення дисертацій" (з наступними змінами) та "Порядку присудження ступеня доктора філософії та скасування рішення разової спеціалізованої вченої ради закладу вищої освіти, наукової установи про присудження ступеня доктора філософії", затвердженого Постановою Кабінету Міністрів України № 44 від 12 січня 2022, а її авторка, Безлюдна Ірина Вікторівна, заслуговує на присудження їй ступеня доктора філософії за спеціальністю 032 "Історія та археологія".

Офіційний рецензент –
доктор історичних наук,
професор, член-кореспондент НАН України,
зав. відділу історичної регіоналістики
Інституту історії України НАН України

 Ярослав ВЕРМЕНИЧ

ІНСТИТУТ ІСТОРІЇ
УКРАЇНИ
НАН УКРАЇНИ
ПІДПИС
ЗАСВІДЧУЮ
УЧЕНИЙ СЕКТОР

(О.Рубльов)

Інститут
історії України
Ідентифікаційний
код 05418521

м.Київ